

УДК: 159.9:008

Л.К.Спиридонова, кандидат психологічних наук, доцент

Одеський державний економічний університет

кафедра мовної і психолого-педагогічної підготовки

e-mail: lidiyaps@mail.ru

КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ ОБРАЗУ СВІТУ

У статті розглядається проблема впливу особливостей культури на формування психіки людини. Доводиться, що культура, будучи компонентом людської психіки, детермінує світосприймання людини, її поведінку та впливає на формування її образу світу.

Ключеві слова: образ світу, культура, інтенціональний світ культури, культурні рівні психічної реальності.

Поняття образу світу вважається достатньо розробленою психологічною категорією. Вивченню різних його аспектів присвячено значну кількість теоретичних і експериментальних досліджень як в Україні, так і за її межами. Однак багато питань, пов'язаних з проблемою образу світу, залишаються відкритими. Це стосується, насамперед, проблеми залежності формування образу світу від культурного оточення, до якого належить людина.

Проблеми впливу культури на психічну діяльність людини останнім часом все більше цікавлять теоретиків і практиків психологічної науки. Культурно-історичний підхід, який розроблявся Л.С.Виготським як альтернатива традиційним психологічним дослідженням, розглядається багатьма авторами (В.П.Зінченком, М.С.Гусельцевою, В.А.Роменцем і іншими), як парадигма, яка змогла би з'єднати в собі всю різноманітність знань про людину. Послідовники цієї парадигми наголошують, що культура, будучи

компонентом людської психіки, детермінує світосприймання людини, її поведінку і, отже, впливає на формування її образу світу.

У своїх працях Л.С.Виготський розглядає, культуру як феномен, який може аналізуватися з позицій психології. На його думку, «культура створює особливі форми поведінки, вона видозмінює діяльність психічних функцій, вона надбудовує нові поверхи в системі поведінки людини, що розвивається» [2, 530].

Л.С.Виготський визначав світ культури, який «історично розвивається, – світ ідеальний і надіндивідуальний – як актуальний шар дійсності, який можна піддати психологічному аналізу» [12, 28]. Культура, що історично склалася, є ланкою, яка опосередковує зв'язок між індивідуальною свідомістю і об'єктивною реальністю, виступає «як передумова і умова виникнення і розвитку індивідуальної психіки» [12, 29].

У той же час автор культурно-історичної концепції вивчення психіки відзначає, що «все культурне є соціальним. Культура і є продуктом соціального життя і суспільної діяльності людини» [2, 617-618]. Він неодноразово підкреслює важливість того факту, що «соціальному моменту в свідомості належить часова і фактична першість» [2, 246]. У роботах, присвячених дослідженню вищих психологічних функцій, Л.С.Виготський вказує, що вони мають соціальне походження, з'являються в своєму розвитку, перш за все, як «колективна форма поведінки, як функція інтерпсихологічна», а лише потім, в процесі інтеріоризації стають надбанням індивідуальної психіки «як функція інтрапсихологічна» [2, 220].

Представники культурно-історичної школи, основні ідеї якої сформульовано Л.С. Виготським, – В.П.Зінченко, С.В.Лур'є, С.М.Симоненко та інші – розглядають особливості психіки людини залежно від особливостей культури, в якій вона формується. У своїх працях вони спираються на основну тезу автора концепції: людина розвивається всередині культурного середовища і в ньому формується його свідомість і самосвідомість.

Саме людина, «інтенціональна особистість», за термінологією Р.Шведера, є джерелом психологічного підходу до культури. Підґрунтям психології людини є культурна система, а культурна система залежна від «інтенціональної особистості, тобто від культурно-обумовленої психології» [8, 7]. Іншими словами, психіка людини формується в певній культурі, а сама культура є продуктом суспільної діяльності людини, тому психологія і культура нерозривно зв'язані між собою.

Близькі ідеї розробляються в зарубіжних школах культурної антропології, а в останні десятиріччя набули нового звучання та методологічного оснащення для свого вивчення в напрямку кроскультурної психології.

У науковій літературі представлено декілька досить ємких визначень поняття «культури», що відображають різноманітні аспекти життя, до яких вона має те або інше відношення.

У концепції культури, пропонованою представниками психологічної антропології, даний феномен визначається як «система ментальних значень, яка охоплює всі аспекти всесвіту як матеріальні, так і ідеальні, так і психічні, якщо вони лежать усередині прийнятих культурних рамок, і яка є структурою, в якій всі компоненти жорстко взаємозв'язані і взаємозалежні» [8, 10].

Світ культури, за концепцією Р. Шведера, позначається як «інтенціональний», тобто сконструйований на основі культури, світ, в якому культура виступає як свого роду інтенція, спрямованість, що визначає сприйняття світу. Відповідно, людина – носій культури визначається як «інтенціональна особистість» [цит. за 8, 306-402].

Будь-який елемент культури, не лише предмет, але і культурно-обумовлений акт або дія, за концепцією послідовника російської культурно-історичної школи М.Коула, розглядається як «артефакт». Оскільки, як вказує О.М.Леонт'єв, будь-який предмет у свідомості набуває значення і смислу, які «маніфестуються» в знаках, остільки в артефакті ці поняття об'єднуються, іншими словами, артефакт є одночасно і знаком і значенням [цит. за 8, 371-379]. Системи значень і смислів у свою чергу створюють комплекси «значущих

систем». Співвідношення предмету з його когнітивною схемою, представленою в психіці, і додаток до нього «значущої системи» робить будь-який об'єкт, на думку відомого представника когнітивної антропології Роя Д'Андреда, «культурним об'єктом». У культурі всі значущі системи впорядковані, співвіднесені одна з одною і з людиною, яка сприймає світ і яка діє в нім». Психічні або діяльнісні прояви «інтенціональної особистості» обмежуються «культурними рамками», тобто спектром тих можливостей, які культура надає людині [цит. за 8, 414-425].

На глибинному, неусвідомлюваному рівні культура визначає особливості образу світу того або іншого народу. Ці глибинні, слабо усвідомлювані парадигми отримали назву «культурні константи».

Культурні константи є системою культурних установок і мотивів, вони, як вказує С.В.Лур'є, одночасно і провокують нашу активність у світі, і направляють її, і зумовлюють наше сприйняття світу. Культурні константи не усвідомлюються, але вони є тим інструментом, який упорядковує інформацію, отриману із зовнішнього світу. Можуть змінюватися зовнішні прояви культури, але незалежно від цих змін її глибинні неусвідомлювані структури зберігаються, обумовлюючи людське світосприймання [8, 585-588].

Розуміння культури як чинника, що визначає всю психічну життєдіяльність людини, є основним положенням щодо вивчення даного феномену в кроскультурній психології.

Кроскультурна психологія є одним з напрямів психологічної науки, який займається дослідженням обумовленості психіки людини її етнічною і культурною приналежністю. В сферу інтересів даного розділу психології входять, з одного боку, пошук деяких універсалій, тобто того, що, незважаючи на відмінності культур, залишається загальним в психіці людини, з іншого – виявлення специфіки тієї або іншої культури. Крім того, вказана дисципліна займається вивченням різних культурних груп усередині однієї країни, проводячи кроснаціональні дослідження.

Один з авторитетних представників цього напрямку психології американський психолог Д. Мацумото визначає культуру як сукупність установок, цінностей, вірувань і поведінки, які поділяються групою людей, але по-різному кожним індивідом, і які передаються від покоління до покоління [9, 32]. Позитивна якість такого визначення полягає в тому, що воно, як помічає Н.М.Лебедєва, «відноситься до внутрішнього змісту групової та індивідуальної свідомості» [5, 29].

На думку Д. Мацумото, культура являє собою складний, багаторівневий конструкт, в якому можна виділити окремі компоненти: об'єктивні елементи (фізичні маніфестації культури) і суб'єктивні елементи культури – всі «ті аспекти, які ми не можемо побачити і поторкати, але які, як ми знаємо, існують, наприклад, соціальні норми, звичаї, установки і цінності» [9, 43]. Для опису «суб'єктивних елементів культури» в кроскультурній психології запропоновані так звані «показники культурної варіабельності», тобто ті загальні елементи, які дозволяють відрізнити одну культуру від іншої. Це, як помічає Л.П.Пономаренко, ті універсальні якості, або загальні для всіх культур виміри, за мірою вираженості яких розрізняються культури [10].

Оскільки культури відрізняються одна від одної різними системами норм, своїм існуванням усередині різного соціального, економічного і природного середовища, то, природно, ці відмінності культур продукують у своїх представників різні образи світу.

Культура являє собою складний, багатовимірний конструкт, елементи якого тим чи іншим чином впливають на психіку суб'єкта. Проблеми представленості структурної організації культури в психіці людини розглядаються багатьма дослідниками, зокрема, такими всесвітньо відомими представниками кроскультурної психології, як Н.К. Markus, Sh. Kitayama і G. Hofstede.

Н.К. Markus і Sh. Kitayama висунули концепцію про культурні рівні психологічної реальності. Як вказують дослідники, феномени культури існують в психіці індивіда на різних рівнях. Найглибший рівень засвоєння

загальнокультурних цінностей, які визначають установки індивіда, названий ними «колективною психологічною реальністю». Колективна реальність включає ідеологічні, філософські й інші властиві даної культури, тобто чинники, які впливають на соціалізацію індивіда, і знаходять своє втілення в ядерних структурах образу світу.

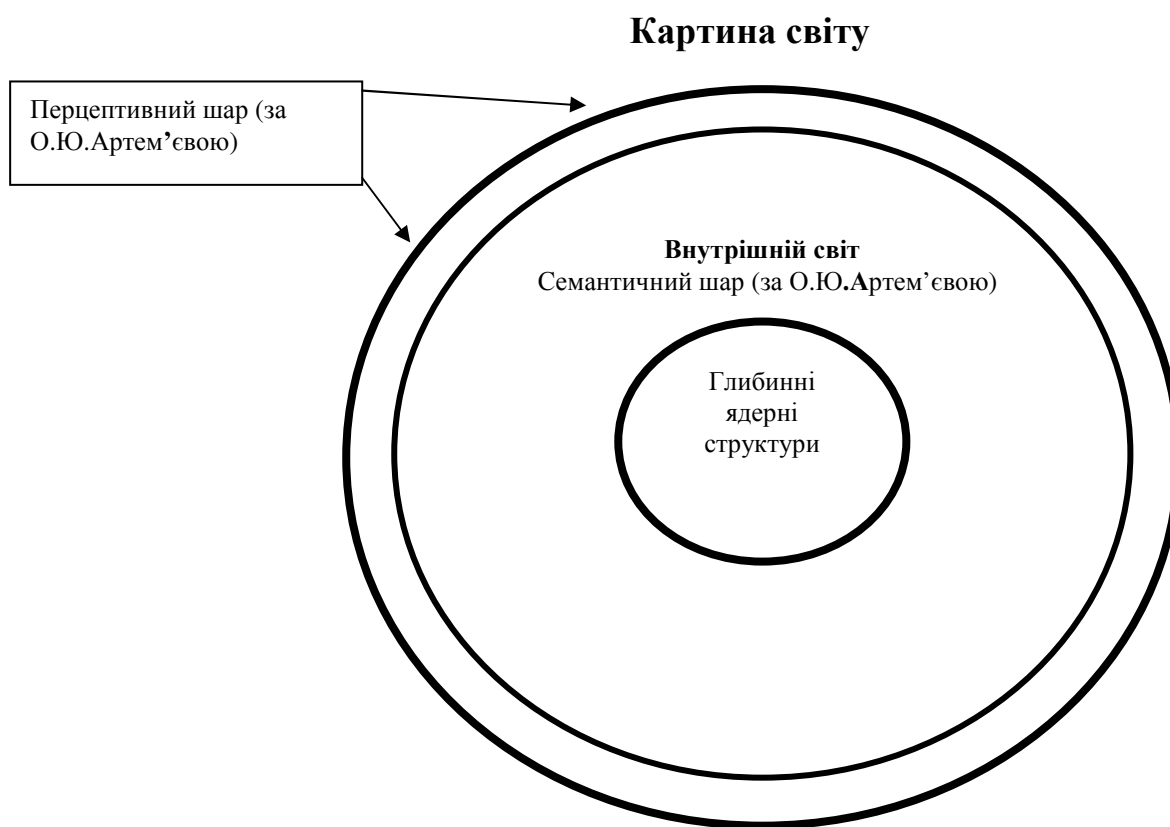
Наступний рівень – індивідуальна реальність, яка ґрунтується на колективній, але, крім того, містить у собі ті процеси, які визначаються тим, що індивід вступає в систему значущих для нього суспільних стосунків (родина, школа, робота тощо). На цьому рівні формуються особистісні якості індивіда («Я-концепція», самооцінка тощо), які визначають активність індивіда в тому загальнокультурному просторі, який, кінець кінцем, і формує його самосвідомість і, додамо, образ світу. Виходячи з цього, можна припустити, що індивідуальна психологічна реальність «закріплюється» і в «особистісному», і в «суспільному» образі світу [13].

Під іншим кутом описані проблеми розглядаються, коли йдеться про колективного суб'єкта – носія ментальності певної спільноти. Головним в цьому випадку стає питання «про існування різних рівнів ментальності і трансляції ментальності, тобто про механізм передачі її основних рис від одного покоління людей, що належать до однієї культури, до іншого. Дана проблема висвітлюється в роботах нідерландського вченого G. Hofsteade.

Кроскультурний психолог G. Hofsteade, дослідження якого здобули широку популярність, спираючись на когнітивістську метафору, порівнював культуру з «ментальним програмуванням». Такі «ментальні програми» він розділив на декілька рівнів. Один з них, за термінологією G. Hofsteade, – універсальний. Цей рівень транслюється більшою мірою генетично, і тому його зміст передаватиметься також більшою мірою. Наступний рівень зв'язується з досвідом самого індивіда. Унікальність цього рівня полягає в тому, що його зміст не поділяється іншими, і тому передача його представникам іншого покоління обмежена. І, нарешті, середній, колективний, рівень, який, на думку G. Hofsteade, є саме тим рівнем, який визначає культурну специфічність

ментальності [14]. Можна припустити, що кожна з цих «ментальних програм» «закріплюється» в структурах образу світу, визначаючи особливості світосприймання і поведінку суб'єкта.

Помітимо, що аналіз праць С.Д.Смірнова, В.В.Петухова, О.Ю.Артем'євої, В.П.Зінченка, А.В.Наришкіна, А.Б.Орлова і багатьох інших учених, які розглядали проблеми структури образу світу, дозволив нам узагальнити їхні думки щодо цієї проблеми у вигляді наступної робочої схеми:

Мал. 1. Робоча схема цілісного образу світу.

За основу нашої схеми ми взяли тришарову модель образу світу, запропоновану О.Ю.Артем'євою, оскільки, по-перше, у її концепції показані не лише компоненти образу світу, але і взаємозв'язок, взаємопроникнення виділених семантичних структур. По-друге, дана концепція найбільшою мірою відповідає нашому баченню образу світу.

Зовнішній шар нашої схеми позначений як «картина світу». Це поверхневі структури образу світу (за С.Д.Смірновим), «екран» свідомості» (за Д.О.Леонтьєвим), «уявлення про світ» (за В.В.Петуховим), предметний світ (за Ф.Ю.Василюком) і шар рефлексії (за В.П.Зінченком). «Картина світу» направлена на пізнання зовнішнього, предметного світу. За термінологією О.Ю.Артем'євої – це «перцептивний шар», який характеризується тим, що може змінюватися під впливом, наприклад, емоційних станів, і тим, що він явно регулюється системою значень і смислів [1].

Другий шар ми услід за В.П.Зінченком, Ф.Ю.Василюком, Т.М.Титаренко, Д.О.Леонтьєвим умовно назвали «внутрішній світ». Правомірність використання цього терміну, ґрунтується, насамперед, на ідеях, висунутих в працях С.Л.Рубінштейна і самого О.М.Леонтьєва. Нагадаємо, що обидва класика вітчизняної психологічної науки породження свідомості пов'язували з двома чинниками – психічним образом і психічною активністю людини, тобто діяльністю. При цьому С.Л.Рубінштейном діяльність розглядалася як переживання, в якому виявляються відношення суб'єкта до світу, ставлення до інших людей і до себе [11, 21]. Переживання розглядається як прояв внутрішньої активності людини. Воно невіддільно від його внутрішнього, духовного, життя. У свою чергу О.М.Леонтьєв [6] вказував на «включеність» людини в образ світу як «річчі серед речей», на активність людини в світі і на «небезсторонність» людської свідомості. Результатом такої «небезсторонності» є породження особистісних смислів. «Небезсторонність» людини – це також робота його внутрішнього, духовного світу. Крім того, багато дослідників – В.В.Петухов, С.Д.Смірнов, В.П.Зінченко, А.А.Гостів, Ф.Ю.Василюк та інші – вказують, що в структуру образу світу входять ціннісні уявлення людини, особистісні характеристики суб'єкта, нарешті, образ Я як продукт духовної діяльності людини.

О.Ю.Артем'єва визначає цей шар як семантичний. Сліди взаємодії з об'єктами зафіксовані в цьому шарі у вигляді багатовимірних відношень. Інструментально ці відношення описуються за допомогою систем значень. Про

цей шар, на думку О.Ю.Артем'євої, можна говорити як про перехідний між поверхневими і ядерними структурами [1].

Нарешті, виділяються глибинні, ядерні структури образу світу. Ця структура образу світу відносно статична. Вона містить закріплену на генетичному рівні інформацію про образ світу, той «загальний культурно-історичний генетичний код», про який пише В.П.Зінченко [3]. За О.Ю.Артем'євою – це шар аномальних структур, що утворюються при «обробці» семантичного шару, «образ світу у вузькому сенсі» [1, 19-22].

Співставлення концепцій Н.К. Markus, Sh. Kitayama і G. Hofstede щодо рівній культури з пропонованою нами схемою приводить до думки про деяку співвіднесеність структури культури із структурою образу світу.

Так, глибинні рівні психологічної реальності (за Н.К. Markus и Sh. Kitayama), «універсальний рівень ментальності» (за G. Hofstede), «культурні константи» (за термінологією С.В. Лур'є) можна співвіднести з ядерними, слабо усвідомлюваними, структурами образу світу. На думку С.В. Лур'є і G. Hofstede, саме ці структури визначають специфіку тієї або іншої культури. Ці ж елементи культури передаються на генетичному рівні і транслуються від покоління до покоління більшою мірою. Іншими словами, ядерні, глибинні, слабо усвідомлювані структури образу світу містять в собі значущу для даної культури систему значень і смислів, яка поділяється більшістю представників даної культури. Індивідуальний же і колективний рівні, в яких закріплюється досвід самого індивіда і колективний досвід того чи іншого народу, можуть бути співвіднесені з картиною світу, оскільки вони більшою мірою залежать від змінних умов життя і піддаються трансформації.

Як бачимо, у психологічній науці виділяється два основні підходи до категорії «культура». Перший з них розглядає культуру з психологічних, конструктивістських позицій, визначаючи її «як сутність, невіддільну від психіки індивіда» [4, 175]. Другий, представлений у нашому аналізі роботами G. Hofstede, Н.К. Markus, Sh. Kitayama і Д Мацумото, розглядає дану категорію

з позицій номологічної парадигми як незалежно існуючий конструкт, який відображується в психіці людини.

Перший з них передбачає «занурення» в культурне середовище того чи іншого народу, етносу, і виявлення того, як психологічні змінні в культурі, яка вивчається, пов'язані з проявами інших психологічних змінних в цій же культурі [4, 179] і з тим, як ці зміни впливають на особливості образу світу представників цієї культури. Інший спирається на порівняльний аналіз даних, отриманих в різних культурах.

Отже, аналіз поглядів наукових праць з проблеми впливу культури на формування психіки людини, дозволяють дійти **висновку**, що культура є одним з основних чинників формування образу світу.

Дослідження, що проводяться в рамках культурно-історичної школи Л.С.Виготського, а також кроскультурного підходу, дозволяють значно поглибити знання про відмінність і схожість культур і виявити своєрідність кожної з них, зокрема, виявити відмінність і схожість образу світу представників цієї чи іншої культури.

Література

1. Артемьева Е.Ю. Основы психологии субъективной семантики / Е.Ю. Артемьева. – М.: Наука, Смысл, 1999. – 350 с.
2. Выготский Л.С. Психология / Л.С. Выготский. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2000. – 1008 с. – (Серия “Мир психологии”).
3. Зинченко В.П. Миры сознания и структура сознания /В.П. Зинченко // Вопросы философии. – 1991 – № 2. – С. 15 – 36.
4. Емельянова Т.П. Конструирование социальных представлений в условиях трансформации российского общества / Т.П. Емельянова. – М.: Ин-т психологии РАН, 2006. – 400 с.
5. Лебедева Н.М. Введение в этническую и кросс-культурную психологию: уч. пособие / Н.М. Лебедева. – М.: Ключ-С, 1999. – 224 с.
6. Леонтьев А.Н. Избранные психологические произведения: В 2-х т./А.Н. Леонтьев. : т. II. – М.: Педагогика, 1983. – 320 с.: [ил.]. – (Труды. д. чл. и чл.-кор. АПН СССР).

7. Леонтьев Д.А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности / Д.А. Леонтьев. – М.: Смысл, 1999, 487с.
8. Лурье С.В. Психологическая антропология: история, современное состояние, перспективы: уч. пособ. для вузов/ С.В. Лурье. – М.: Академ. проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2003. – 624 с. – (Gaudeamus).
9. Мацумото Д. Психология и культура / Д. Мацумото. – СПб.: Прайм – ЕВРОЗНАК, 2002. – 414 с. – (Серия: «Психологическая энциклопедия»).
10. Пономаренко Л.П. Коллективизм – индивидуализм – разные способы конструирования «Я образа» / Л.П. Пономаренко // Вісник Одес. нац. ун-ту. – 2002. – Вип.3: Психологія. – С.66-71.
11. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2000. – 712 с.: [ил.]. – (Серия «Мастера психологи»).
12. Стеценко А.П. Рождение сознания: становление значений на ранних этапах жизни / А.П. Стеценко. – М.: ЧеРо, 2005. – 256 с.
13. Markus H.K. A Collective Fear of the Collective: Implications for Selves and Theories of Selves. / H. K. Markus, Sh. Kitayama // Personality and Social Psychology Bulletin. – № 5: October. – 1994. – Vol 20.
14. Hofstede G. Cultures consequences: International differences in work-related values. / G. Hofstede – Beverly Hills, CA: Sage. – 1984. – 315 p

Л.К.Спиридонова, кандидат психологических наук, доцент
Одесский государственный экономический университет
кафедра языковой и психолого-педагогической подготовки

В статье рассматривается проблема влияния особенностей культуры на формирование психики человека. Показано, что культура, будучи компонентом человеческой психики, детерминирует мировосприятие человека, его поведение и влияет на формирование его образа мира.

Ключевые слова: образ мира, культура, интенциональный мир культуры, культурные уровни психической реальности.

L.K.Spiridonova, candidate of psychological science
Odessa State Economic University
Chair of Language and Psycho-Pedagogical Training

The problem of influence of culture peculiarities on forming human psyche is examined in the article. It is shown that the culture, being the component of human psyche, determines perception of the world, his conduct and influences on forming his world image.

Keywords: world image, culture, intentional world of culture, standards of culture of psychical reality.